

رسالة محمد



دانشگاه اصفهان

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بازتاب طب در اسرار نامه و مصیبت نامه ی عطار نیشابوری

استاد راهنما:

دکتر علی محمد شاه سنی

استاد مشاور:

دکتر حسن طباطبائی

پژوهشگر: الهه اصغری

مهر ۱۳۹۱

## تعهد نامه

اینجانب الهه اصغری دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان، دانشکده علوم انسانی گروه زبان و ادبیات فارسی تعهد می‌نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه تلاش و تحقیقات خود بوده و از هیچ منبعی کپی برداری نشده و به پایان رسانیدن آن نتیجه تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره اساتید محترم بوده است.

الهه اصغری

۱۳۹۱/۷/۲۴

کلیه حقوق مادی و معنوی مترتب بر

نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق

موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه سمنان است.

## **تقدیم به:**

مادر مهربانم، به پاس خوبی هایش و نگاه پر محبتش که روشنگر راهم بوده است.  
و پدرم، بزرگ استادم، که همواره در سختی ها و دشواری های زندگی پشتیبانم بوده  
است و گرمای امید بخش وجودش بزرگ ترین تکیه گاه زندگی ام است.

## **سپاس و قدردانی**

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما عطا فرمود. در این جا بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگوار، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضایل اخلاقی یاری نموده اند تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار، جناب آقای دکتر شاه سنی که صبورانه راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند و در طول مسیر پژوهش یاری گر اینجانب بوده اند نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از جناب آقای دکتر طباطبایی به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده اند کمال تشکر را دارم.

## چکیده:

بشر از روز نخست آفرینش توجه ویژه ای به مسئله ی بیماری و تندرستی داشته است و همیشه یکی از دغدغه های آدمی، حفظ سلامتی و تندرستی بوده است، لذا آشنایی افراد با علم پزشکی و داشتن اطلاعاتی هر چند محدود برای هر فرد ضروری می نماید. آثار به جامانده از سنگ نبشته ها ، لوحه های سنگی، نقاشی ها و ... همه نشان از سابقه و اهمیت پزشکی در بین ملل مختلف دارد.

نقش علم طب تا بدان جاست که مورد استفاده ی رشته ها و حوزه های مختلف علمی قرار گرفته است و در پیشبرد علمی چون ادبیات موثر واقع شده است، چنان که حضور پزشکی در کنار ادبیات، در آثار ادبی جهان دیده می شود و چه بسا پزشکانی شاعر در طول تاریخ بوده اند که دست به آفرینش آثار ادبی زده اند و در مقابل، شاعران و نویسندگانی نیز به حسب اطلاعات و آگاهی هایی که از این علم داشته اند، اصطلاحات پزشکی را در سروده ها و نوشته های خویش منعکس کرده اند.

در این پژوهش سعی شده است که اصطلاحات و مفاهیم پزشکی در مصیبت نامه و اسرارنامه ی عطار نیشابوری که هر دو از ارزشمندترین آثار او محسوب می شوند، بررسی شود چرا که عطار نیشابوری یکی از آن دسته پزشکانی است که در وهله ی اول به فن طبابت و دارو فروشی مشغول بوده است به طوری که باید او را پزشکی شاعر بدانیم که در کنار حرفه ی پزشکی به سرایش اشعار عرفانی نیز می پرداخته است.

هدف از تدوین این پایان نامه ، تاکید بر تاثیر علم پزشکی در متون ادبی ، و بررسی بازتاب طب در اسرارنامه و مصیبت نامه ی عطار و نشان دادن اهمیت طب برای شاعر است ، چرا که عطار نیشابوری به عنوان شاعری عارف، دغدغه ی اصلی اش سرایش اشعار عرفانی بوده و توانسته با استفاده از مفاهیم و اصطلاحات پزشکی دست به تصویرپردازی بزند و اشعار نغز و دلنشینی را بسراید.

در فصل اول به کلیاتی چون اهداف، پرسش ها و پیشینه ی تحقیق پرداخته شده و در فصل دوم ضمن بیان نظری مساله به تاریخ علم طب در قرون و اعصار مختلف تا قرن ششم و

هفتم هجری قمری، یعنی دوران زندگی عطار نیشابوری نگاهی انداخته شده است. فصل سوم نیز معرفی زندگی، زمانه، اندیشه و آثار عطار است.

فصل چهارم به تحلیل و بررسی اصطلاحات و مفاهیم پزشکی، دارویی، درمانی، حکایات طبیبانه، جنون و عقلای مجانین در اسرارنامه و مصیبت نامه ی عطار اختصاص دارد و در فصل پنجم به نتیجه گیری پژوهش پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: پزشکی، عطار نیشابوری، مصیبت نامه ، اسرارنامه .



## فهرست مطالب

عنوان مطالب	صفحه
<b>فصل اول: مقدمه و کلیات تحقیق</b>	۱
۱-۱- مقدمه	۲
۲-۱- بیان مسأله	۳
۳-۱- اهداف پژوهش	۳
۴-۱- پرسش های تحقیق	۳
۵-۱- فرضیه های اصلی و فرعی	۴
۶-۱- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق	۴
۷-۱- نوع و شیوه ی تحقیق	۴
۸-۱- پیشینه ی تحقیق	۴
<b>فصل دوم: بیان نظری مسأله و نگاهی به طب در تاریخ</b>	۵
۱-۲- مقدمه	۶
۲-۲- زادگاه علم پزشکی	۷
۱-۲-۲- سرزمین های بین النهرین	۷
۱-۲-۲-۱- سومر	۸
۲-۲-۲-۱- بابل	۸
۲-۲-۲-۳- آشور	۸
۲-۲-۲- تمدن مصر	۹

- ۹ ..... تمدن چین ۳-۲-۲
- ۱۰ ..... شبه قاره ی هند ۴-۲-۲
- ۱۱ ..... عبری ها و طب قدیم یهود ۵-۲-۲
- ۱۲ ..... پزشکی در یونان باستان ۶-۲-۲
- ۱۳ ..... افلاطون ۱-۶-۲-۲
- ۱۳ ..... ارسطو ۲-۶-۲-۲
- ۱۳ ..... پزشکی در اسکندریه و روم ۷-۲-۲
- ۱۴ ..... طبابت رومیان ۱-۷-۲-۲
- ۱۴ ..... بزرگان طب در روم ۲-۷-۲-۲
- ۱۵ ..... تاریخ طب در ایران باستان ۸-۲-۲
- ۱۵ ..... پزشکی دوره ی پیشدادیان ۱-۸-۲-۲
- ۱۶ ..... نخستین طبیب ۲-۸-۲-۲
- ۱۶ ..... دوران آریایی و زردشت ۳-۸-۲-۲
- ۱۶ ..... مکتب مزدیسنا و اکباتان ۴-۸-۲-۲
- ۱۷ ..... امشاسپندان و نقش آن ها در سلامت آدمی ۵-۸-۲-۲
- ۱۷ ..... بیماری از نگاه آریایی ها ۶-۸-۲-۲
- ۱۷ ..... پزشکان و انواع روش های درمانی ۷-۸-۲-۲
- ۱۸ ..... بهداشت در ایران عهد باستان ۸-۸-۲-۲
- ۱۹ ..... پزشکی در دوره ی مادها ۹-۲-۲
- ۱۹ ..... پزشکی در دوره ی هخامنشیان ۱۰-۲-۲

- ۱۹ ..... ۲-۲-۱۰-۱-دست مزد پزشکان
- ۲۰ ..... ۲-۲-۱۱-طب در دوره ی اشکانیان
- ۲۰ ..... ۲-۲-۱۲-پزشکی و درمان در دوره ی ساسانیان
- ۲۱ ..... ۲-۲-۱۲-۱-برزویه ی طبیب
- ۲۱ ..... ۲-۲-۱۲-۲-بیمارستان و دانشگاه گندی شاپور
- ۲۲ ..... ۲-۲-۱۲-۱-گندی شاپور هم زمان با حمله ی اعراب به ایران
- ۲۲ ..... ۲-۲-۱۲-۳-روش های درمان در دوره ی ساسانی
- ۲۲ ..... ۲-۲-۱۳-نگاهی به تاریخ طب در دوران اسلامی تا اواخر قرن هفتم هجری قمری
- ۲۳ ..... ۲-۲-۱۳-۱-نهضت ترجمه و تألیف در دوران اسلامی
- ۲۴ ..... ۲-۲-۱۳-۲-مدارس و مراکز پزشکی در دوران اسلامی
- ۲۴ ..... ۲-۲-۱۳-۳-انواع بیمارستان ها در تمدن اسلامی
- ۲۵ ..... ۲-۲-۱۳-۴-محتسب و نقش این شغل در امور پزشکی
- ۲۶ ..... ۲-۲-۱۳-۵-بیمارستان های ایران تا اواخر قرن هفتم
- ۲۷ ..... ۲-۲-۱۳-۶-پزشکان و مؤلفان کتب پزشکی در دوره ی اسلامی
- ۲۷ ..... ۲-۲-۱۳-۱-۶-علی بن ربن طبری
- ۲۸ ..... ۲-۲-۱۳-۲-۶-محمد بن زکریای رازی
- ۲۹ ..... ۲-۲-۱۳-۳-۶-اهوازی
- ۲۹ ..... ۲-۲-۱۳-۴-۶-ابوعلی سینا
- ۳۰ ..... ۲-۲-۱۳-۵-۶-ابومنصور علی هروی
- ۳۰ ..... ۲-۲-۱۳-۶-۶-ابوبکر ربیع بن احمد اخوینی بخارایی

- ۳۱ ..... ۲-۲-۱۳-۶-۷-ابوریحان بیرونی
- ۳۱ ..... ۲-۲-۱۳-۶-۸-سید اسماعیل جرجانی، صاحب ذخیره ی خوارزمشاهی
- ۳۳ ..... ۲-۲-۱۳-۶-۹-ابن رشد
- ۳۳ ..... ۲-۲-۱۳-۶-۱۰-ابن میمون
- ۳۳ ..... ۲-۲-۱۳-۶-۱۱-ابن هبل
- ۳۵ ..... **فصل سوم: عطار: زندگی، زمانه، اندیشه، آثار**
- ۳۶ ..... ۳-۱-مقدمه
- ۳۷ ..... ۳-۲-هویت تاریخی عطار، زندگینامه ی شاعر
- ۳۷ ..... ۳-۲-۱-نام و القاب
- ۴۰ ..... ۳-۲-۲-اوضاع زمانه و عصر عطار
- ۴۲ ..... ۳-۳-عطاران و داروسازان در تمدن اسلامی
- ۴۳ ..... ۳-۳-۱-عطار و حرفه ی پزشکی
- ۴۵ ..... ۳-۴-آثار عطار نیشابوری
- ۴۶ ..... ۳-۴-۱-الهی نامه
- ۴۶ ..... ۳-۴-۲-منطق الطیر
- ۴۷ ..... ۳-۴-۳-دیوان غزلیات و قصاید
- ۴۷ ..... ۳-۴-۴-مختارنامه
- ۴۸ ..... ۳-۴-۵-تذکره الاولیاء
- ۴۸ ..... ۳-۴-۶-اسرارنامه
- ۴۹ ..... ۳-۴-۷-مصیبت نامه

۵۱	..... ۳-۵-اندیشه ی عطار نیشابوری
۵۳	..... ۳-۶-زبان و سبک شناسی شعر عطار
۵۶	..... ۳-۷-مجدوبان و دیوانگان در آثار عطار
۵۷	..... ۳-۸-شیوه ی داستان سرایی عطار
<b>فصل چهارم: بررسی اصطلاحات و مفاهیم پزشکی در اسرارنامه و مصیبت نامه ی عطار نیشابوری</b>	
۵۹	.....
۶۰	..... ۴-۱-مقدمه
۶۰	..... ۴-۲-عطار و بیماری ها
۶۰	..... ۴-۲-۱-بیماری
۶۱	..... ۴-۲-۱-۱-آبله
۶۴	..... ۴-۲-۱-۲-آماس(ورم)
۶۶	..... ۴-۲-۱-۳-احولی
۶۷	..... ۴-۲-۱-۴-اخلاط و مزاج های چهارگانه
۷۰	..... ۴-۲-۱-۵-استسقا
۷۲	..... ۴-۲-۱-۶-بیهوشی
۷۵	..... ۴-۲-۱-۷-پیسی
۷۶	..... ۴-۲-۱-۸-تب
۷۸	..... ۴-۲-۱-۹-جراحت
۷۹	..... ۴-۲-۱-۱۰-درد جگرسوز
۸۱	..... ۴-۲-۱-۱۱-درد دست

- ۸۲ ..... ۱۲-۱-۲-۴-درد دندان
- ۸۳ ..... ۱۳-۱-۲-۴-درد سر
- ۸۴ ..... ۱۴-۱-۲-۴-دردهای خون آلود
- ۸۴ ..... ۱-۱۴-۱-۲-۴-اشک خونین
- ۸۶ ..... ۲-۱۴-۱-۲-۴-خونابه
- ۸۶ ..... ۳-۱۴-۱-۲-۴-خون به روی فرو گردیدن
- ۸۶ ..... ۴-۱۴-۱-۲-۴-دل از ناله خون آوردن
- ۸۷ ..... ۱۵-۱-۲-۴-رخسار زرد
- ۸۸ ..... ۱۶-۱-۲-۴-ریشه
- ۸۹ ..... ۱۷-۱-۲-۴-شکستن گردن
- ۸۹ ..... ۱۸-۱-۲-۴-ضعف و سستی
- ۹۰ ..... ۱۹-۱-۲-۴-فلج
- ۹۱ ..... ۲۰-۱-۲-۴-قولنج
- ۹۱ ..... ۲۱-۱-۲-۴-کهولت
- ۹۲ ..... ۲۲-۱-۲-۴-وبا
- ۹۴ ..... ۳-۴-بیماری های روحی
- ۹۴ ..... ۱-۳-۴-مقدمه
- ۹۶ ..... ۲-۳-۴-افسردگی
- ۹۷ ..... ۳-۳-۴-دق
- ۹۸ ..... ۴-۳-۴-دیوانه ی عاقل جان

- ۹۹ ..... ۱-۴-۳-۴-معنای کلمه ی دیوانه از دیدگاه روان پزشکان
- ۱۰۰ ..... ۲-۴-۳-۴- کلمه ی دیوانه از نظر لغوی
- ۱۰۰ ..... ۳-۴-۳-۴-دیوانگان در آثار عطار
- ۱۰۵ ..... ۵-۳-۴-سودا پختن
- ۱۰۵ ..... ۶-۳-۴-صفرا در گرفتن
- ۱۰۷ ..... ۴-۴-حکایات طبیبانه
- ۱۰۷ ..... ۱-۴-۴-حکایت اول
- ۱۰۸ ..... ۱-۱-۴-۴-بیمار
- ۱۱۰ ..... ۲-۱-۴-۴-شربت
- ۱۱۲ ..... ۱-۲-۱-۴-۴-شربت مفرّح
- ۱۱۳ ..... ۳-۱-۴-۴-ناخورایی
- ۱۱۴ ..... ۴-۱-۴-۴-گلاب
- ۱۱۵ ..... ۲-۴-۴-حکایت دوم
- ۱۱۶ ..... ۱-۲-۴-۴-دکان عطاران
- ۱۱۶ ..... ۲-۲-۴-۴-مشک
- ۱۱۹ ..... ۳-۲-۴-۴-عود
- ۱۲۰ ..... ۴-۲-۴-۴-عنبر
- ۱۲۳ ..... ۳-۴-۴-حکایت سوم
- ۱۲۳ ..... ۱-۳-۴-۴-فاتحه خوانی بر سر بیمار
- ۱۲۵ ..... ۵-۴-عطار و داروها

۱۲۵	.....	۱-۵-۴-مقدمه
۱۲۵	.....	۲-۵-۴-دارو
۱۲۷	.....	۱-۲-۵-۴-تریاک
۱۲۸	.....	۲-۲-۵-۴-توتیا
۱۳۰	.....	۳-۲-۵-۴-زهر
۱۳۱	.....	۴-۲-۵-۴-طنگ
۱۳۲	.....	۵-۲-۵-۴-کافور
۱۳۳	.....	۶-۲-۵-۴-کحل چشم
۱۳۵	.....	۷-۲-۵-۴-مرهم
۱۳۶	.....	۸-۲-۵-۴-معجون
۱۳۷	.....	۱-۸-۲-۵-۴-داروی مسهل
۱۳۷	.....	۲-۸-۲-۵-۴-گلشکر
۱۳۹	.....	۹-۲-۵-۴-نوش دارو
۱۴۰	.....	۶-۴-تغذیه
۱۴۰	.....	۱-۶-۴-انگبین
۱۴۱	.....	۲-۶-۴-جَلّاب
۱۴۱	.....	۳-۶-۴-قند-شکر
۱۴۴	.....	۷-۴-اصطلاحات پزشکی
۱۴۴	.....	۱-۷-۴-خماری
۱۴۴	.....	۲-۷-۴-خون منعقد



- ۱۴۵ ..... ۳-۷-۴ رِقَّ عَظْمِيَّ
- ۱۴۵ ..... ۴-۷-۴ مردمک دیده
- ۱۴۶ ..... ۵-۷-۴ میل در کشیدن
- ۱۴۷ ..... ۶-۷-۴ نقص عضو
- ۱۴۷ ..... ۷-۷-۴ نور چشم
- ۱۴۹ ..... ۸-۷-۴ روش های درمانی
- ۱۴۹ ..... ۱-۸-۴ اشک و صبر
- ۱۴۹ ..... ۲-۸-۴ دعا کردن
- ۱۵۰ ..... ۳-۸-۴ سنگ بر شکم نهادن
- ۱۵۰ ..... ۴-۸-۴ فصد
- ۱۵۰ ..... ۵-۸-۴ گرفتن نبض
- ۱۵۲ ..... ۹-۸-۴ ابزارها و وسایل پزشکی
- ۱۵۲ ..... ۱-۹-۴ قرابه
- ۱۵۲ ..... ۲-۹-۴ قرع انبیق
- ۱۵۳ ..... ۱۰-۹-۴ عقاید و خرافات عامیانه
- ۱۵۳ ..... ۱-۱۰-۴ چشم بد
- ۱۵۵ ..... ۱۱-۹-۴ مشاغل پزشکی
- ۱۵۵ ..... ۱-۱۱-۴ تیماردار
- ۱۵۵ ..... ۲-۱۱-۴ حجام
- ۱۵۶ ..... ۳-۱۱-۴ طبیب

۱۵۷	.....عطار-۴-۱۱-۴
۱۵۸	.....فصل پنجم: نتیجه گیری
۱۵۹	.....نتیجه گیری
۱۶۴	.....فهرست منابع
۱۷۰	.....چکیده انگلیسی

# فصل اول

## مقدمه و کلیات تحقیق

## ۱-۱- مقدمه

علم پزشکی از جمله علوم است که همیشه برای بشر دارای اهمیت بوده است و اهمیت آن روز به روز در زندگی انسان افزایش یافته است. از آغاز خلقت آدمی تاکنون، این دانش در کنار بسط خود در ذهن و زبان مردم اندیشمند و عادی بازتاب یافته است و شاید نتوان هیچ قومی را یافت که در آثار مکتوب آن قوم اشاراتی مستقیم و غیر مستقیم به این دانش نداشته باشند.

پس از پدید آمدن اسلام و به ویژه در کشورهای غیر عربی و از جمله ایران، دانش پزشکی اهمیتی روز افزون یافت و با گذشت هر سده، آثاری چند در این زمینه نگاشته شد، از سده ی چهارم هجری به بعد کتاب های فارسی که در حوزه ی علم پزشکی و طبابت نگاشته شد تأثیر خود را در ذهن و زبان شاعران و نویسندگان فارسی گو گذاشت، به گونه ای که کمتر اثر ادبی از این دوره به بعد یافت می شود که بازتابی از علم پزشکی در آن وجود نداشته باشد.

یکی از برجسته ترین شاعران و نویسندگان زبان پارسی که به علم پزشکی به گونه ای ژرف و تخصصی پرداخته است، فریدالدین عطار نیشابوری است که به سبب آشنایی با طب و اشتغال در این حرفه، اصطلاحات و دانش پزشکی را به صورت تخصصی و گاه گسترده در آثار خود متجلی ساخته است. اهمیت عطار تنها از این جهت نیست که به دارو، درمان، مباحث پزشکی و ابزار آلات طبابت توجه کرده است، بلکه اهمیت شایان او از این رو است که مباحث پزشکی را به پدیده هایی ادبی مبدل ساخته است و بسیاری از مضامین شعری و عرفانی خود را با استفاده از آن ها پدید آورده است.

در مباحث ادبی نوین و تحقیقات میان رشته ای، امروزه، جای جستارهای پزشکی در متون ادبی خالی است و پژوهندگان هر دو رشته، (پزشکی و ادبیات) کمتر به رشته ی مقابل پرداخته اند و از این رو جای تحقیقات و بررسی های پزشکی در متون نظم و نثر فارسی خالی است. فقر منابع در این زمینه سبب شده است که پژوهشگران جدید کمتر وارد چنین مباحثی شوند، و برای پژوهشگران دشوار خواهد بود که با استفاده از منابع کافی به تحقیق در این امور بپردازند.

یکی از مهم ترین دلایلی که ما را بر انگیخت که به بازتاب طب در آثار عطار بپردازیم چنین امری بود تا شاید با وجود قلت منابع و کمبود پژوهشگر در این زمینه فتح بابی شود تا از